

UYGUR ALFABESİ HAKKINDA*

A. M. ŞÇERBAK

Tercüme : Yard. Doç. Dr. Özcan TABAKLAR

The Old Uighur Alphabet

The old Uighur alphabet was used by almost all Turks in the past. The aim of this article is to determine a classification of this alphabet and to give some information about its usage. It also discourses the studies on the Uighur literary works in the Islamic period from a comparative literature perspective.

Keywords : Uighur alphabet, Old Turkish, Writing.

Bilindiği gibi Uygur Alfabeti adıyla anılan alfabe sadece eski Uygurların kullandığı değil, aynı zamanda diğer Türklerin de kullandığı bir alfabedir. Bu alfabe, büyük bir kısmını dinî kitaplar (Mani, Hristiyan, Budist, Müslüman) ve astronomi, astroloji, tıp incelemelerinin meydana getirdiği çok sayıdaki abidevî eserde kendini gösterir. Bunlardan başka bu alfabenin kullanıldığı didaktik ve edebî eserler, hukukla ilgili yazılı belgeler de mevcuttur.

Mani, Hristiyan, Budist metinleri ve hukuk belgeleri üzerinde daha önce tatmin edici çalışmalar yapılmıştır.¹ Bunlardan farklı olarak İslâmî metinler, daha doğrusu İslâmiyet devrinde Uygur karakterli harflerle yazılmış metinler hâlâ derli toplu bir inceleme konusu olmamıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmının şimdiye kadar tanıtılmamış olması esas itibarıyla üzerinde durulması gereken bir noktadır.² Bilhassa yazı sistemi tarihi içinde yapılan araştırmalarda büyük önem taşıyan

* Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung, Tomus XXXVI'da yayımlanan "De L'Alphabet Duigour" adlı Fransızca aslından tercüme edilmiştir

1 Faksimileler için bk. : F.W.K Müller, *Uigurica I, II, III*, Berlin 1908, 1911, 1922; A Le Coq kurze Einführung in die uigurische Schrifkunde: *MSOS XXII*, Abt. II (1919), pl. 1-7; W Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad 1028, pl. I, III; A von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, pp. 18-29.

2 Bu konuyla ilgili tamlayıcı olmakta uzak fakat yeterli bilgiler T. Gandjei ve O F Sertkaya'nın çalışmalarından mevcuttur. Bk. T. Gandjei, Note on an unknown poem of Haidar in Uighur characters: A Locust's Leg. *Studies in honour of S. H. Taqizadeh*, London

epigrafi belgelerine gelince, şüphesiz bunlar Uygur filolojisinin üzerinde en az çalışılmış sahalardan birini teşkil eder.

Yukarda bahsedilen araştırmaları hesaba katarak, O. F. Sertkaya'nın çalışmasının ihtiva ettiği bilgileri, Uygur yazısı ve özel mukayeseli edebiyat bilgileri ile tamamlamak niyetindeyiz. Bir de mümkün olduğu ölçüde harf çeşitlerinin tasnifini belirlemek ve yeni verilere dayanarak Uygur alfabesinin kullanılışı konusunda bazı açıklamalarda bulunmak istiyoruz.

1. Yaşadığımız devirde bilindiği kadarıyla Türkologların elinde değişik zamanlarda ve farklı yerlerde bulunmuş yedi Uygurca yazılı belge mevcuttur. 1. Bir mezar taşı üzerindeki yazı (Moğolistan, Har-us yöresine 50 km. uzaklıkta, Ulangom'un kuzeybatısında)³; 2. Sarı gümüş bir maşrapanın altında bulunan yazı. (Sibirya, Yenisey'in sol kıyısında, Baten yöresine 140 km. uzaklıkta, Abakan'ın kuzeyinde)⁴; 3. Bir taş üzerindeki yazı (Tamerlan yazıtı; kuzeydoğu Kazakistan)⁵; 4. Bir kayın ağacı üzerindeki yazı (Aşağı Volga'nın sol kıyısında, Engels'in yanında)⁶; 5. Bir mağara manastırının yemek odasının duvarındaki bir tétraligue'nin parçası (Transkafkasya, Azerbeycan ve Gürcistan arasında sınır, Karaja istasyonuna 20 km. uzaklıkta)⁷; 6, 7. Touen-Houang'da bir mağaranın iç yüzünde bulunan yazılar⁸.

1962, p. 67; aynı zamanda, Note on the colophon of the "Latafat-nama" in Uighur characters from the Kabul Museum: *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S. XIV (1964) pp. 161-164; O. F. Sertkaya, *İslâmî devrenin Uygur harfli eserlerine toplu bir bakış*, Bochum 1977, p. 1 ff. Bu konuda, T. Gandjei "Uygur yazısının doğuşu" adıyla bir başka fıkır daha ileri sürmüştür. Fakat bu fıkırın her hangi bir yerde yayınlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir.

- 3 Ê Vanduj, Uvsvyn Xar usny gerelt xöşö: *Şinžlex uxaan, texnik* 1958, nş3, s. 45-47; Y. Rinçen, *Mélanges archéologiques. Les inscriptions inconnues Sur pierre et les plaques d'or ornementées du harnais de Tonyoucuc: CAJ IV 4* (1959) pp. 290, 292; A. M. Şçerbak, *Mugolistanda topılğan qadimgı bir toş jozma: Uzbek tili va adabijoti masalalari* 1959, nş3, pp. 34-36; keza Nadpis'na drevneujgurskom jazyke iz Mongolii: *Épigraphika Vostoka XIV* (1961), pp. 23-25; S. G. Kljaştornyı, K. İstoriografiçeskoj ocenke Ulankomskoj nadpisi: *Épigraphika Vostoka XIV* (1961), pp. 26-28.
- 4 A. A. Gavrilova, *Novyje naxodki serebrjanyx izdelij perioda gospodstva kyrgyzov: Kratkije soobščeniya Instituta Arxeologii An SSSR* 114 (1968), pp. 24-30; A. M. Şçerbak, *Drevneujgurskuja nadpis'na serebrjanojçarke iz mogil'nika Nad Poljanoj: aynı yerde*, pp. 31-33.
- 5 N. N. Poppe, *Karasakpajskaja nadpisi Timura: Trudy Otdela istorii kul'tury i iskusstva Vostoka Gosudarstvennogo Érmitaža II* (1940), pp. 185-187; A. I. Ponomarjov, *Popravki k čteniju "Nadpisi Timura", Sovetskoje vostokovedeje III* (1945), pp. 222-224.
- 6 N.N. Pope, *zolotoordynskaja rukopis'na bereste: Sovetskoe vostokovedeie II* (1941), pp. 81-84, 125-126, pl. I-XVIII.
- 7 L. M. Melikset-Bekov, *Garesdžijskaja tetralingva epoxı mongolov 1352g.: Épigraphika Vostoka VIII* (1953) p. 60.
- 8 G. Kara, *Petites inscriptions ouigoures de Touen-houang: Hungaro-Turcica, studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapeşte 1976, pp. 55-60.

Konumuzun bu kısmını bir neticeye bağlamak istersek şunları belirtmemiz uygun olur: Tarzı, muhtevası ve yazı şekli bakımından incelenirse, Ulangom yazıtının 8. yy'ın ilk yarısına ait olduğunu söyleyebiliriz. Abakan maşrapası yazıtı ise daha sonra yazılmıştır. Bundan sonra Garesdzi yazıtı ve Tamerlan yazıtı diye de bilinen yazıt hatıra gelir ki bu ikisi sırasıyla 1352 ve 1391 tarihlerine aittir. Diğer yazıtlara ise aşağı yukarı kesin tarihler vermek sağlam bir delil olmadığı için oldukça güçtür. Bununla beraber bu metinlerin yazı özellikleri, bunların 14. asra kadar çıkabileceği düşüncesini uyandırır.⁹

2. F. W. K. Müller ve R. Gauthiot tarafından ilk defa ortaya konan şüphe götürmez hüküm şudur: Uygur alfabesi, Aramî asıllı Soğd alfabesinin biraz değişikliğe uğramış ve işleklik kazanmış bir şeklidir.¹⁰ 20. yy'ın başına kadar bu mesele üzerinde çalışma yapan bütün araştırmacıların, Soğd alfabesini Süryani Estrangelo'sundan türemiş olarak kabul etme eğilimi gösterdiklerini belirtmek isteriz.¹¹

Türk-Mani yazmalarının büyük araştırmacısı olan A. Le Coq birbirinden farklı eski belgelerin üzerinde çok titiz bir çalışma yapmıştır: İki eski (Soğd) ve (Uygur denilen) biri daha yeni olmak üzere üç çeşit Uygur yazısı tespit etmiştir. Dolayısıyla bu meseleye dayanan çalışması "büyük harfli" olduğu kadar (kürsif) işlek el yazısı şeklinde olan yazı örneklerini de ihtiva eder.¹²

Farklı tiplerdeki Uygur yazısının gelişmesi ve başka yazılarla olan ilgisi hakkında doğru bir fikir edinebilmek için eski Türklerin Soğd alfabesinde büyük değişiklikler yapmadan onu bilhassa bazı Budist metinlerinde kullandıklarını unutmamak gerekir.¹³ Bu metinlerin dışında Uygurlara ait olduğu ileri sürülen diğer bütün abidelerde kullanılan Soğd alfabesinin veya başka bir deyişle Uygur alfabesinin iptidaî Soğd alfabesine göre önemli bazı özellikleri şu şekilde sıralabilir: *l* sesinin fonetik değerinin değişmesi; *s* ve *ş* sesleri arasındaki farkın ortadan kalkması; *r* harfinin altına bir çeşit virgül konarak *l* harfi haline gelmesi; *d* ve *t* harflerini temsil eden işaretlerin birbirine karışması.¹⁴

⁹ Bk. N. N. Poppe, *Zolotoordynskaja rukopis'na bereste*, p. 125; G. Kara, *Petites inscriptions ouigoures de Touen-houang*, p. 55.

¹⁰ Bk. F. W. K. Müller, Ein iranisches Sparchdenkmal aus der nördlichen Mongolei: *SBAW, phil.-hist. Cl. XXVII* (1909), P. 730; R. Gauthiot De l'alphabet sogdien: *JA. 10 série, XVII* (1911) p. 82 ff, 90.

¹¹ Cf. F. [W. K.] Müller, Zur frage über den Ursprung der uigurisch-mongolisch-mandžurischen Schrift: *WZKM V* (1891) pp. 182-184; W. Radloff, *Das Kudatku Bilik I*, St. Petersburg 1891 pp. LXXXIV-XC; keza Alttürksche Studien IV: Bulletin de l'Académie des Sciences de Sciences de St Petersburg, VI. Seri V, nd: 5 (1911), pp. 316-326.

¹² A. Le Coq, *Kurse Einführung...*, pp. 93-109.

¹³ A. Von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, p. 28.

¹⁴ Uygur yazısının daha ayırt edici çizgilerinin ayrıntılı listesi için bakınız: R. Gauthiot, *De l'alphabet sogdien*, p. 82. Ff; A. Von Gabain, *Alttürkisches Schrifttum: Sitzungsberichte der*

İslamî devrin Uygur yazmalarıyla ilgili olarak W. Radloff kendisi tarafından "der mohammedanisch-uygurisch Schrift-character" şeklinde adlandırılan özel bir Uygur yazı çeşidinin varlığını ortaya koymuştur.¹⁵ Arap asıllı ayırt edici işaretlerin çokluğu anılan eserleri karakterize eden özelliklerdendir. Bu da ilk bakışta W. Radloff'un varsayımının doğru olduğu intibasını vermektedir. Fakat daha yakından bakılırsa, Uygur harfi olarak kullanılan işaretlerin büyük bir kısmının Uygur alfabesini meydana getiren unsurlardan olmadığı neticesine varılabilir. daha geç zamanlarda kullanılan kürsif Uygur yazısının sık sık rastlanan bir türünün Arap yazısındaki harf ve işaretler yardımıyla tercüme edildiğine şüphe yoktur. Bu Uygur yazı çeşidi tam olarak geniş bir şekilde Moğollar tarafından Cengiz Han ve diğer hanların idarî ve hukukî işlerinde 13. asrın ortalarına doğru kullanılmıştır.¹⁶

Şimdi bizden önceki birçok araştırmacının gözünden kaçmış bir nokta üzerine dikkatleri çekmek kaçınılmaz olmuştur. 14 ve 15. yüzyıllarda yenilik kazandığı farz edilen Uygur yazısı açıkça eski bir geleneğin yenilenmesi olarak kabul edilemez. Bu devrin Uygur harfli belgeleri içinde satırlı Arap yazısı bulunması bizim bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Tabiatıyla böyle bir ikili şekil belgelerin daha okunaklı ve anlaşılır olması ihtiyacını karşılamıştır.¹⁷

Bu incelemeler Arap alfabesinin resmî bir statü kazandığı devirde bu iki farklı yazı sisteminin bir arada, birbirine paralel olarak kullanılması nasıl açıklanabilir sorusunu akla getirmektedir.

Bu durumda öne sürülebilecek ve yanlışlık riski olmayan tek açıklama şu şekilde olabilir:

Cengiz Han hanedanına mensup olmanın gururuyla Tamerlan soyu Moğol imparatorluğunun geleneklerini sürdürebilmek için her türlü vasıtaya müracaat etmiştir. Uygur alfabesi bu tarzın vasıtalarından biri olmuş, Türklerin kullanımından çıktıktan sonra onların nazarında Türk olmaktan ziyade Moğol sayılmıştır.

Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi eski Türkler iki tip Uygur alfabesi kullanmışlardır.

I. İptidâî Soğd yazısı (bazı Budist abidelerinde¹⁸).

deutschen Akademie der Wissenschaften zu berlin, phil -hist. Kl., Jg. 1948, nıIII (1950), p. 13.

15 W. Radloff, *Das Kudatku Bilik I*, p. XCIII.

16 Bk. W. Kotwicz, Quelques donnees nouvelles sur les relations entre les Mongols et les Ougours: *Rocznik Orientalistyczny II* (1925), p. 244; P. Pelliot, Les systemes d'ecriture en usage chez les anciens Mongols: *Asia Major II* (1925), pp. 287-289.

17 Bk. T. Gandjci, *Note on an unknown poem of Haidar ...*, p. 67

18 Aynı konuda bk. G. Clauson, *Turkish and Mongolian studies*, Londra 1962, p. 100 ff, N. Sims-Williams, *The Sogdian sound-system and the origins of the Uyghur script JA CCLXIX*, 1-2 (1981) pp. 347-360.

II. Uygur yazısı da denilen adapta edilmiş Soğd yazısı. a. İslâm öncesi devirdeki Uygur yazısı (yuvarlak ve büyük harfli ve kürsif), b. İslâmî devir Uygur yazısı veya Uygur-Moğol yazısı.

Numaraladığımız bu yazı tiplerini birbirinden ayıran bazı özelliklerin olduğunu daha önce belirtme fırsatını bulmuştuk. Buna sadece birinci ve ikinci tip yazı çeşidi arasındaki değil, aynı zamanda ikinci tip Uygur yazısının iki çeşidi arasındaki sınır çizgisini tayin eden bir başka ayırt edici özelliği de ilâve etmek gerekir. Burada bahis konusu olan belirti *d* (*t*) harfini temsil eden işaretin yazılışıdır.

Şüphesiz gösterilen bu işaretin ayırt edici değeri mutlak değildir. Bununla beraber ilk veya ikinci yazı çeşidine ait eserlerin ayırımın sağlayan oldukça sağlam bir ölçü meydana getirir.

3. Türkler Soğd alfabesini nerede kullandılar? Kullanma süresi hangi tarihe kadar uzanmaktadır? Bu alfabe Asya'nın sınırlı bir bölgesinde mi yoksa her tarafında mı kullanıldı? Bütün bu sorular uzun zamandır Türkologları meşgul etmektedir. Fakat gösterilen bütün gayretlere rağmen tatmin edici cevaplar hâlâ bulunamamıştır.

Türklerin çok eski zamanlardan beri aşağı yukarı 6. yy'dan itibaren Soğdlarla Orhun ve Yenisey kıyılarında olduğu gibi Soğdiana'da da ilişki içinde oldukları bilinmektedir.¹⁹ Bunu gösteren bir yığın delil, runik yazılı metinler dahil, çeşitli kaynaklarda mevcuttur. Bunlardan biri Soğdlarla kendi ülkelerinde diyalog kuran ve batı Türk gurubunun bütünleyici bir parçasını teşkil eden Türkeslerdir. Elimizde Turfan bölgesinde ve İli havzasında bulunmuş Türkeslere ait sikkelerin olması dikkate değer bir noktadır. Bu sikkeler Türkes kağanları tarafından çıkartılmıştır. Fakat üzerlerindeki yazı ve anlatılan efsanelerin dili Soğdlara aittir.²⁰

Türkler uzun bir zaman süresince Soğdlarla sıkı bir ilişki içersinde oldular ise de, onların alfabelerini kendi dillerinde yazdıkları eserlerinde kullanmadılar. Batı Türkistan'da İslâmî devir öncesi Uygur yazısıyla yazılmış eserlerin bulunması bu düşüncenin kesin bir delili olarak gösterilebilir. Daha yeni bir tarihe ait olan yazılı metinler eski Uygurca ile yazılmamıştır.²¹

19 Bk. E. G. Pulleyblank, A sogdian colony in Inner Mongolia: *T'oung Pao* XLI, 4-5 (1952), pp. 317-356; V.A. Livsitz, Sogdijcy V Semireççe: *lingvističeskie i epigraficeskie svjdetel'stva: Pis'mennnye pamjatniki i problemy istorii kul'tury narodov Vostoka I* (2), Moskova 1891, pp. 76-85

20 Bk. F. W. K. Müller, *Uygurica II*, p. 95; L. R. Kyzlasov, O I Smirnova, A. Am Şeçetbak, Monely iz raskopok gorodisşça Ak-Besım (Kırğızskaja SSR) V 1953-1954 gg. *Učenye Zapiski Instituta Vostokovedenija AN SSSR XVI* (1958), pp. 514-561. Bk. W. Radloff, *Altürkische studien IV*, p. 319

21 Örneğin bk. A. N. Berstam, Uygurskaja epigrafika Semireçç'ja I: *Epigrafika Vostoka I* (1947), pp. 33-37; kezâ, Uygurskaja epigrafika Semireçç'ja II: *Epigrafika Vostoka II* (1948), pp. 102-106; kezâ epigraficeski naxodki iz Semireçç'ja aynı yerde, pp. 110-111, kezâ

Soğd alfabesinin Türkler tarafından kullanılış tarihine gelince, Ulangom kitabesinin bunu göstermek bakımından farklı bir özellik arz ettiğini kaydedebiliriz.

Taşın uzunluğunca 7 satırda aşağı yukarı 200 harf bulunan kitabe mezar taşı tarzında hazırlanmıştır. Üslup ve kompozisyon bakımından Yenisey kitabelerine çok yakın olan bu eser şu cümlelerle başlamaktadır: *Er atım Boğaz-tegin, yeti yigirmi yaşımta Bur-uluğta süledim, ming yont altım, toquz yigirmi yoqımta ...* (I-II. satırlar). d, m, i gibi bazı işaretlerin yazılışı iki tipteki Uygur yazısıyla Ulangom kitabesi arasında bir köprü teşkil etmektedir. Bu mezar taşının ihtiva ettiği konuyu da dikkate almak gerekir. İşte bu kitabeden mühim bir pasaj: *Tolun yılqı Tübüt Tünlüg kisre türgeş Boluçu-öğüz (te) altım* (IV-VI. satırlar²²). Burada 711 senesinde vuku bulduğu zannedilen ve runik yazılı Orhun kitabelerinde de bahsolunan Türkeşlere karşı bir seferden söz edilmektedir. Netice olarak 8. yy'ın ilk yarısına ait olan bu abideye kesin bir tarih koyabilmemiz mümkündür. Bunun için birçok nayanak noktamız vardır. Muhtemelen bildiklerimizden daha eski bir Uygur kitabesiyle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalar göz önüne alınırsa 8. yy'ın başında Soğd alfabesinin doğu Türkleri tarafından kullanıldığı ileri sürülebilir.²³ Doğuda bulunan Türkler aynı zamanda hem Uygur alfabesini hem de runik alfabeyi kullanmışlardır. Bu iki sistemin aynı anda kullanılışının sebebi büyük bir ihtimalle fonksiyonlarının farklı oluşundan ve yazı malzemesinin niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Netice olarak bu küçük makalenin Uygur alfabesi hakkında kesin ve eksiksiz bilgi vermediğini sadece giriş mahiyetinde bazı gözlemler yapıldığını belirtmek isteriz. Altayistik çalışmalarının büyük hocasına olan saygımızı sunmak için yazdığımız bu makale, aynı zamanda Türkologların yazılı belgelere ne kadar büyük ilgi gösterdiklerinin yeni bir ispatı olmuştur.

Ujgurskaja nadpis' iz Ersa (Fergana): *Epigrafika Vostoka VI* (1952), pp. 101-105. E. R. Tenisev, Drevneujgurski nadpisı Kirgızıı: *Norody Azii i Afriki*, 1964, no: 1, pp. 146-149.

²² Bk. A. M. Şçerbak, *Nadpis'na drevneujgurskom jazyke iz Mongolii*, p. 24.

²³ VI. Yüzyıldan itibaren Doğu Türklerinin bölgesinde Sogd sömürgelerinin varlığı hakkında bk. E. G. Pulleyblank, *A Sogdian colony in inner Mongolia*, p. 317 ff